

ԿՐՈՆԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ա. Հ. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

«ՏԵՆՉԱՅ ՍԱԹԵՆԻԿ...»-Ի ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Պատմաճոր մատյանի առեղծվածային հատվածներից մեկը՝ «տենչայ Սաթենիկ»-ը, բանասիրական և լեզվաբանական բազում պրոստումների տեղիք է տվել վերջին երկու հարյուրամյակներում: Ավելորդ ենք համարում անդրադառնալ դրանց առանձին-առանձին, քանի որ հեղինակների մեկնաբանությունները վերջի-վերջո կապվում են ինչ-որ մոգական ճաշատեսակների և դրանց հետ առնչվող հմայական արարողությունների հետ¹: Մեկնաբանություններին մի մոր շունչ է հաղորդում վ. Համբարձումյանի տեսակետը, ըստ որի այն հատուկ ծածկագրված այլաբանությունն է²: Սակայն չենք կարծում, թե «Հրոտիկ» այլաբանությունը վայել է խորեմացու փառահեղ իմաստասիրական ոճին կամ թեկուզ մեքենրված ժողովրդական վիպասանությամբ:

Անկասկած է, որ «տենչայ ...»-ն ենթադրում է ծիսական բովանդակություն, բայց ո՞ր մակարդակի վրա. «կենցաղային» հմայությամբ, թե՞ մի ուրիշ³: Ահա այս հարցերին կփորձենք պատասխանել մերկա հոդվածի մեջ.

*Տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչամս՝
Չարտախոյր խաւարտ և զտից խաւարծի,
Ի բարձիցն Արգաւանայ:*

Արտախոյր.- Նախ և առաջ փորձենք տալ վերջինիս կրոնա-ծիսական բնութագիրը. միջնադարյան աղբյուրներում հաճախական գործածություն ունեցող անուններից է. ընդ որում երկակի իմաստավորումով. առաջինը՝ «արքայական թագ» քաջ հայտնի է⁴, երկրորդը՝ տոմարական դիցապաշտական տեքմին է՝

¹ Ուսումնասիրությունների մանրամասն ցանկը տե՛ս ՀԱԲ 2, I, 340-42: Նախորդների ամփոփ վերլուծությամբ է մվիոված Ch. Dowsett, Little Satanas Wedding Breakfast. Etudes arméniennes in memoriam H. Berberian, Coimbra, 1986, pp. 243-63:

² Մ. Խորեմացու պատմությամբ «տենչայ Սաթենիկ տիկին» հատվածը, ՊԲՀ, 1995, հմր. 2, էջ 228-235:

³ Վ. Համբարձումյանի բացած բանավեճին միացավ մահ Հ. Մարտիրոսյանը մույն Պատմա-բանասիրական հանդեսի էջերում (ՊԲՀ, 1996, հմր. 2, էջ 311-16): Վերջինիս մեկնակերպը տարբեր է, կարելի է ասել բոլոր մախորդներից այն իմաստով, որ փորձ է անում Օտական հնագույն հավատալիքների, մասնավորապես Aertxuron «սրբազան հուր»-ի հիմքի վրա բացատրել պատմաճոր վկայաբերած արտախոյր բառը և գրեթե մոտենում է առեղծվածի ընդհանրական լուծմանը, թեև պիտի մշել, որ մրա վարկածային թարգմանությունը ընդունելի չէ. թեևս հեղինակի համար կողմնորոշիչ է նաև Աբաանի այս պատկերը, թե Սսերին խորթ էր զրադաշտական վարդապետությունը (տե՛ս Абаев В. И., Дохристианская религия Алан, М. 1960, с. 17, ИЭС, 1, 84, 93, 442):

⁴ Թվում է, կասկածի տեղիք չպիտի տար Բենվեմիստի համեմատությունը իրան. *rəta-xauda և հուն. ժրթղ - τιαρα-ի հետ (Etudes iraniennes, TPS, 1945, 69),

(ծագումնային առումով առաջինից անբաժան, ինչպես կոեսմենը ստորև) Ասեղեսց Օրերից, նույնն է թե արարչության Օրերից վերջինի անվանումը⁵: Ակնհայտ է, որ զրադաշտական վարդապետության մեջ կյոռ տարին ինքնին հավերժության «կարգավորված մանրակաղապարն» է, իսկ ամանդոյա տոմերը (վարդապետական տոմեր) ոգեկոյում են արարչությունը, աշխարհի արարումը: Նախնիների առասպելա-ծիսական հավատալիքների համաձայն այս օրերին է, որ երիտասարդ սերնդի գլխավոր աստվածությունը վիշապի հետ մեծամարտում հաղթում է նրան և վիշապի մարմնից «կերտում» տիեզերքը, իրեն էլ զուգում արքայական աստիքություններով, այդ թվում և «արքայական թագ»-ով⁶: Միջնադարի տոմարական գրականության մեջ Արտախյոյ-ը ունեցել է իր նշանագրերը՝ «կամ 8: Ի դեպ, սրանցից առաջինը՝ ութնամի աստղը, գտնում ենք Արտաշեսյանների թագերի, մասնավորապես Տիգրան Մեծի թագի վրա, Կենաց ծառի պատկերների վերին մասում, որպես եզրափակող խորհրդանիշ (հմմտ. նաև Կենաց ծառի տեսքով խեթական արքայական թագերը):

Նշենք, որ արքայական թագադրումը հնագույն ծիսակարգերից մեկն է, որի «Օրինական» հիմնավորումը գտնում ենք հենց երկնային մեծամարտի, աշխարհի արարչության և նրա վրա իշխելու մեջ: Իզուր չէ, որ Ճիջի կղզիների թմիկները առաջնորդի գահ բարձրանալը անվանում են «աշխարհի արարչություն»⁷. սա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր նոր տարի սկսվում է գլխավոր աստծո «ես»-ի նորոգման, նրա ներքին ուժերի և արտաքինի՝ զգեստավորման, վերարտադրման խորհրդով:

Հնականաբար ճիշտ է կոահել Բենվենիստը՝ փոխառության աղբյուր դիտելով իրան. *r̥ta-xauda /= Գաթաների *arata-xaoda -Ա. Մ./-ն: Այլ հարց է, թե *r̥ta-ն իսկապե՞ս, ինչպես Բենվենիստն է նշում «սրածայր» նշանակումն է ունեցել, թե՞ «ուղիղ» և սրանից ածանցված՝ «սրագան»: Հաշվի առնելով լեզուների ընձեռած տվյալները, հավանաբար ճիշտ կլինի արձանագրել

բայց քոլորովիմ վերջերս Ա. Փերիխանյանի կողմից կամխաղրվեց միջ. մեռ. *arītaxδδ «դեմքի քող» տարբերակը (МЭСДЯ, Е. 1993, I, с. 10): Կարծում ենք, սա ոչ հավաստի վերականգնում է, քանզի շատ է հեռավոր իր ծիսական քվանդակությունից. չնայած ինքը դրա մեջ մեղադրում է հենց Բենվենիստին (ն. տ., էջ 10), անտեղի համարելով r̥ta-ն որևէ կերպ «վրան»-ի կամ «գլխարկի»-ի հետ առնչելը: Բայց դա այդպես չէ. քանզի այն է, որ տիեզերաստեղծ առանցքը, այսինքն և նրա շուրջը քոլորող վրանի (հմմտ. և գլխարկի), որպես տիեզերքի նմուշի, պատկերացումը շատ հին է և ավանդական (տե՛ս М. Элиаде, Космос и История, М. 1987, с. 150. Э. Петросян, Ритуально-мифологическая и Театральное-эреличная Система Армян /автороферат докт. диссертации, М. 1989, с. 10):

⁵ Այս մասին տե՛ս մեր «Հայոց քուն տոմարի շուրջ» հոդվածը /ՀԱ, 1996/, որի մեջ Արտախյոյ-ը դիտարկել ենք որպես գլխավոր աստծո մակամունքներից մեկը, իսկ Ասեղեսց ամսվա օրերի հետ կապված համեմատել ենք իրան. Fravardin ամսանունը, Fravartis՝ մեդական արքայանունը, ինչպես նաև հուն. փոխադրությամբ .Ἀρτουρέες, արամ. ʾrtprn, ակկադ. Artapirna՝ (M. Mayrhofer, Onomastica Persepolitana, Wien, 1973, pp. 164-65) անձնանունները հայոց Վարդա-լառ/Ո/ ծիսական անվան հետ և կամխաղրել իրան. *arda-farnah<*R̥ta-xʷarənah ձևը:

⁶ Pritchard J., Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, L. 1956, pp. 38-39:

⁷ Hocart A. M., Kingship, L. 1927, pp. 189-190:

«ուղիղ» → «շիտակ, արդար» → «սրբազան» իմաստային անցում (հմմտ. հուն. ὁρθός «ուղիղ, ճշմարիտ», պհլ. arta «արդար, սրբազան»):

Արտախոյր-ը որպես մակդիր ունի խավարտ⁸ ածականը: Իսկ սա անշուշտ առնչվում է Ավեստայում հանդիպող ax⁹arəta-ի հետ, որ դրվում է սովորաբար x⁹arənah-ի վրա: Եվ եթե ճիշտ է Հոմսելը, որ ax⁹arəta-ն համանիշ է վեդայական asūta-ին՝ «խավար, մթին» նշանակությամբ⁹, ապա ինքնուրույն եմթադրվում է, որ սրան հականիշ *x⁹arəta-ն (R_oV surta-), x⁹arənah-ի բաղադրումով հիմք է ծառայել հայ. վարդաւառ/Վ/ ծիսական անվան համար¹⁰ (<միջ. իրան. *varda-fart) և կարող է բացատրվել որպես «լուսաշող փառք»: Այլապես, պետք է ավելի հավանական համարել ավ. varəta - «բռնված, գերված, կալանված», հին իրան. *h⁹vr̥t-ով կապակցություն, որի բուն իմաստն անհայտ է, թերևս «գերված փառք» (հմմտ. Bailey, Zoroastrian problems, p. 73), որ քրիստոնեության մեջ համադրելի է Սուրբ Հոգու և սրա հետ կապված քրիստոնեական «Հոգեգալուստ»-ի տոնի հետ:

Այնուամենայնիվ, սա բաց է մնում քննարկման համար և այստեղ մեր նպատակից դուրս է. այս առումով պետք է մանրամասն քննվեն զրադաշտական վարդապետության մեջ x⁹arənah-ի հետ կապված շատ մանրամասներ, դիցարանական այն նախադրյալները, որոնք նախանշել են վարդապետյան տոների հաստատումը: Արդ, պարզելով հայ. վարդաւառ-ի աղբյուրը, իրանական անվան ստուգաբանության վերջնական ընտրությունը թողնում ենք ապագային:

Վերը բերված փաստերը թույլ են տալիս ծավալվել մի այլ ուղղությամբ: Վաղուց էինք նկատել, որ հնդիրանական Mitra-Varuna զույգ աստվածության անունը կատարելապես է արտացոլված հունական Μίθρα-φερνες անձնանվան մեջ, բայց հարկ էինք համարում մոր փաստարկներ գտնել այն հաստատելու համար: Եվ նայտեղ սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ հակված ենք հավասարության նշան դնել ավ. *x⁹arəta-x⁹arənah, վեդ. *sūrta-Varunā և օս. dXūret /d-xūron-ի միջև: Եվ սա խոսում է թերևս վեդ. Varunā-ի¹¹ *sūar-¹² հիմք ունենալու օգտին:

Հաջորդ՝ գտից խաւարծի բառակապակցությունը սեռական-տրականով հոլովված հատկացյալ-հատկացուցչի ազատ կապակցություն է՝ ուղիղ խնդրի շարահյուսական կիրառմամբ. անդամներից առաջինը՝ * տի(ւ)ք/ց գրբ. դի(ւ)ք

⁸ Գոյություն ունի երկու համանուն, որոնցից մեկն էլ շփոթմունքի պատճառ է դարձել՝ ավ. x⁹arəstay, հ. պրսկ. x⁹arətay, պհլ. x⁹art-ik~ հայ. խաւարտ, խորտիկ:

⁹ Lommel H., Awestische Einzelstudien. VII, 2, 1923, S. 225:

¹⁰ Բնականաբար մեր նախորդ վերականգնումը /տե՛ս ծնթ. 5/ այստեղ ճշգրտման ենք ենթարկում և հայտնեմի հոդի վրա բացատրված վ-ով ձևը փոխարինում գուտ իրանական բարդությամբ: Հարկ է նշել, որ վարդաւառ-ի ավանդական ստուգաբանության փորձերը շարունակվում են՝ այն աղերսելով վարդաւառին հետ (մասնավորապես՝ J. Russell, The Etymology of Armenian Vardavar, AAL, N 13, 1992, p. 67):

¹¹ Այլ տեսակետ ունի Պոսելը (J. Puhvel, Comparative Mythology, Baltimore-London, 1989, p. 49), ըստ որի այս դիցանունը հանգում է հ. հնդկ. vr̥, հնդիրանական *var- հիմքին (հ.-հ. *uer, Pokorny, I, 1160) «պարտակել, շրջապատել. սահման գծել» նշանակությամբ:

¹² Նույն արմատին է հանգում տակավին չստուգաբանված հայ. շող բառը / *suoi/:

քառի զուգաձևն է, հ. -ն. *dei- «շողալ» արմատից, որ շատ փրոպական լեզուներում տվել է «օր» կամ «աստված» իմաստային զարգացումը: Եռյն հիմքից են կազմված ման տուչութիւն «բախտ, ճակատագիր» և վաղնջեան-ի հետ համաքանական զույգ ստեղծող տուրնջեան-ը:

Փոքր-ինչ բարդ է խաւարծի-ի մեկնության հարցը, եթե իհարկե փորձում ենք կապ տեսնել սրա և խաւարծի/խործի բուսամկան միջև¹³. իսկ եթե փորձենք այլ կերպ մոտենալ հարցին, բացատելով այն: Մեզ թվում է, և դա հաստատում է գործածված բառերի տրամաբանությունը, որ այստեղ պետք է ունենանք խաւարծի բառը՝ հոլովական մի ձևավորմամբ, որի մեջ երկրորդ ընկել է:

Ի բարձիցն Արգաւանայ կապակցության մեջ պետք է վերականգնել բարձր անեզակին՝ «բարձունք, լեռ» նշանակությամբ, ինչպես որ իմաստային կողմի համար ժամանակին կոառել էր Մալխասյանցը, իսկ մյուսը՝ հատուկ անուն է և ըստ երևութի՞ն հարում է իրան. -vand ածանցով կազմություններից (միջ. իրան.

*argavand. հմմտ. սողդ. arg «արժեք, գին», պրթև. argān «արժանավոր»):

Այսքանից հետո մեզ մնում է ներկայացնել սրա թարգմանությունը.

Սաթենիկ տիկինը աղոթքներ է հղում շողացող /գերվա՞ծ/ Արտախույրից /=*Juppiter*/ և խավարածրի աստվածություններից /=*Zōdiakos*/ Արգավանդի բարձունքից:

¹³ Միջնադարյան բնագրերի վկայությունները այնքան խառնաշփոթ են և սխալաշատ, որ այս բուսանվան աղբյուրի հարցում կողմնորոշվելու հնարավորություն գրեթե չեն տալիս: Կարող ենք հայտնել միայն մեկ-եկու մկատառում: Նախ՝ կարևոր է սրա համանիշների առկայությունը՝ գաթ/ծիլ/ գաթին տակն, լերդախոտ, լերդածաղիկ, գետնակաղին, գետնի փիճի, կենարար, այլև օտար անուններից՝

ռևանդ /պրսկ. revand/, քամեպիտիս /հուն. Χάμαπιτος/, րոնիան, սահրկապուրա /արաբ./: Երկրորդ՝ անհայտ է մնում գաթիլ և խործիլ զույգի երկրորդ քաղաղրիչների հարաբերակցությունը (համաքանությունը). համեմայն դեպս, խործիլ-ի տարբերակները համոզում են, որ դա ամենևին էլ հայ. ծիլ-ը չէ /հմմտ.- օտիլ.- ծուիլ.- ձուիլ/: Իսկ առաջին քաղաղրիչի համար պիտի դիտարկել հետևյալը. մի՞թե պատահական է խործիլ-ի և խորփրոստ-ի առնչությունը միևնույն բույսը նշանակելու առումով: Եթե դա իրոք պատահական չէ, ապա սրանց իրանական աղբյուրը շոշափելի է դառնում: Մյուս կողմից պորթլեմային է մնում վրաց. Գաթլի «մոլախոտ. չարություն» գուգադիպումը (Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1987, էջ 598):